

משימה בלתי אפשרית: פרישה מהעבודה וקבלת זהות זקנתית

שלומית מנור*

תקציר. מאמר זה בוחן את אופן כינונה של זהות זקנתית בקרב פורשות ופורשים בישראל. העבודה היא מרכיב דומיננטי בזהות, ובהעדרה ייבחנו מקומה של הזקנה והיחס לגיל. אף שפרישה וזקנה אינן בהכרח זהות או קשורות זו בזו, עולה מתוך הראיונות כי הפורשים עצמם מסמיכים ביניהן ובד בבד נרתעים מאותה זיקה ומעדיפים להפריד ביניהן. הממצאים מחזקים את הטענה הקיימת בספרות כי בחברה בת ימינו קשה להזדהות עם הזקנה, אך מציעים זווית ראייה חדשה החושפת את המשא ומתן שמנהלים הפורשים עם הזקנה ועם הגיל ועל האופן שבו מתעצבת זהות על דרך השלילה. דווקא המאמצים להסוות את הזקנה ולהדחיקה מעידיים על קיומה ונוכחותה של הזקנה בזהותם, לצד מרכיבי זהות נוספים. שלילת הזקנה וחויית פרישה עמוסת סתירות וניגודים מייצרות זהות היברידית מצרפית ודינמית, המאפשרת את קיומן של זהויות מרובות.

מבוא

השיח הציבורי והמחקר הסוציולוגי בתחום הזהויות התמקדו לרוב בסוגיות ובשאלות הנוגעות לזהות לאומית, אתנית, גזעית, דתית או מגדרית, ואילו הזהות הגילית והזקנתית, ובעיקר זו המתלווה לתהליך הפרישה, נדחקו לשולי הדיון וזכו לתשומת לב מחקרית מועטה יחסית. ואולם בשני העשורים האחרונים חלה התעוררות בחקר הגילנות ורבים המחקרים בתחום הזהות הגילית והזקנתית. בספרות הדנה בזהות הגילית מיוחסת חשיבות לתפקידו של הגיל כמנגנון המארגן את חיינו ולייחודו של מאפיין הגיל, בהיותו מוחלט ואובייקטיבי אך גם יחסי, משתנה וסובייקטיבי (חזן, 2003, 2006), בעל משמעויות שונות לגבי אנשים שונים (חזן, 2002, 2006; Logan, Ward, & Spitze, 1992; Kaufman & Elder, 2002, 2003). המחקר החדן בזהות בתקופת הזקנה מדגיש גם את הקושי הנלווה לקבלת הזהות הגילית, את ניסיונות ההדחקה של הגיל והזקנה (גמליאל, 1999; חזן, 2010; Day; Barnhart & Penaloza, 2013; Kaufman & Elder, 2002; Weiss & Lang, 2012; Whitbourne, & Hitchings, 2011).

* המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה במכללה האקדמית גליל מערבי ברצוני להודות לקוראים האנונימיים אשר העירו והאירו את עיניי ובתובנותיהם סייעו לי בגיבוש המאמר. תודתי נתונה גם לפרופ' ישראל דורון, שקרא והעיר הערות חשובות. תודה מיוחדת נתונה לד"ר ניצה ברקוביץ, אשר ליוותה אותי במסירות במהלך המחקר, קראה את הגרסאות הקודמות של המאמר, העירה והעשירה אותי בידע רב.

(1986) ואת הגורמים המקלים על קבלת הגיל ועל ההשלמה עמו (Kaufman & Elder, 2003). במאמר זה, הנוסף לספרות הדנה בזהות גילית וזקנתית, אבקש לבחון את מקומם של אלה בהעדר עבודה, בקרב אנשים שיצאו לגמלאות.

בחברה בת ימינו העבודה היא המקור העיקרי להגדרה עצמית, למעמד ולסטטוס. היא אחראית על אופן ההשתלבות בחברה ומשמשת מרכיב מרכזי ומשמעותי בעיצוב הזהות ובדימוי העצמי של הפרט (בן ישראל, 2000; בק, 2002; Giddens, 1991). בין שאדם נהנה ומסופק מעבודתו ובין שהוא משועמם ממנה, בין שהוא מצליח בה ובין שהוא נכשל בה, העבודה הייתה לחלק משגרת החיים מאחר שחלק ניכר משנות חייו הבוגרות של אדם חולפות במסגרתה (Gini, 1998). הפרישה משוק העבודה היא אפוא נקודת מפנה חשובה בהיותה שינוי מהותי בחיים. יש הטוענים כי מרגע הפרישה, בהעדר עבודה, אדם חש כי הוא חדל להיות יצרני ולפיכך הוא מרגיש תלותי וחסר ערך, תועלת ותכלית (בריק, 2002; חזן, 2002). מנגד ניצבת הטענה כי משלהי המאה העשרים אנו עדים לתהליך שבו העבודה הולכת ואוזלת. האבטלה גוברת (שטראסר, 2003), חל כרסום הדרגתי במעמדה של העבודה ואנו עומדים בפני עידן בתר-עבודה (בק, 2002). שינויים חברתיים, כלכליים וטכנולוגיים הביאו להתחזקותם של ערכים פוסט-מטריאליסטיים כגון מימוש והגשמה, איכות חיים, סביבה ואקולוגיה, קהילתיות, זכויות נשים וכיוצא באלה (Inglehart & Abramson, 1999). הערכים החומרניים אמנם לא נעלמו לחלוטין, אך המציאות החדשה שינתה את סדרי העדיפויות באשר לחשיבותם של ערכים מסוימים. אולם על אף טענה זו, בחברה שבה אנו חיים הפרישה משוק העבודה עדיין נחשבת אירוע משמעותי המציב את הפורש בפני מציאות חדשה המאלצת אותו להגדיר עצמו מחדש ולאמץ זהות שונה מזו שליוותה אותו במהלך השנים שבהן עבד.

תפיסת הפרישה כאירוע משמעותי, כשלב חדש בחיים המצריך למידה והתארגנות מחדש, הצמיחה מחקרים רבים העוסקים בתהליכי ההסתגלות לחיים שלאחר הפרישה (Sargent, Lee, Martin, & Zikic, 2012). השלכותיה של הפרישה, החורגות מעבר לתחום הכלכלי, נדונו אף הן בספרות הפרישה הסוציולוגית; לדוגמה, השלכות הפרישה על משפחה וזוגיות (קוליק, 2000), העדר מסגרות חברתיות ובעיות של בדידות, פנאי ותעסוקה (נמרוד, 2003) ועוד. אולם מחקר הדן בזהות המתגבשת במהלך החיים שלאחר הפרישה עדיין חסר. במאמר זה תיבחן הזהות הגילית והזקנתית בקרב פורשים ופורשות בישראל, מתוך התייחסות לפרישה משוק העבודה לא כאל אירוע אלא כאל מצב קיומי המאופיין בהעדר עבודה.

הטענה שתועלה במאמר זה היא כי אף שפרישה וזקנה אינן בהכרח קשורות זו לזו או סמוכות מבחינה כרונולוגית, הפורשים עצמם הם אלה המסמיכים אותן האחת לשנייה וקושרים ביניהן, ונד בדבר נרתעים מעצם החיבור בין הפרישה ובין עולם הזקנה. הזהות הזקנתית היא זהות לא רצויה אשר מרבית האנשים נרתעים ממנה, ולכן היא מתעצבת על דרך השלילה. לאור זאת אבחן את האופן שבו הפורשים מנהלים משא ומתן עם הזקנה והגיל בהעדר עבודה.

כדי לבחון טענה זו אסקור תחילה בקצרה את הספרות הדנה בתהליכי הבניית הזהות, ובכלל זה זהות גילית. לאחר מכן אפנה לדיון בזהות הזקנתית ואעמוד על הסיבות השונות להדחתה, ובמיוחד על תופעת הגילנות והדימויים השליליים המיוחסים לזקנים ולזקנה. בהמשך הסקירה אציג את סוגיית הזהות הזקנתית בהעדר עבודה. לאחר תיאור שיטת המחקר והצגת הממצאים, אראה בדיון המסכם כי הזקנה נוכחת על אף המאמצים להכחישה, ולכן אציע להשתמש במושגים של היברידיות לצורך הדיון בזהות גילית וזקנתית כחלק משיח הזהויות.

הבניית זהות וזהות גילית

בחשיבה הסוציולוגית, הזהות נתפסת כתוצר של אינטראקציות חברתיות אשר במהלכן אדם רואה את עצמו דרך עיני זולתו וכך לומד על אודות עצמו. זהותו של אדם תלויה באופן שבו הוא מגדיר וממקם את עצמו ביחס לאחרים וביחס לקטגוריות חברתיות שונות שאליהן הוא שייך או אינו שייך. מכאן שהזהות תלויה בהקשר חברתי ותרבותי (Hall, 1996; Kroger, 2002; Rozario & Derienzis, 2009).

תהליך הבניית הזהות מושפע גם מקולקטיבים שהפרט משתייך אליהם וגם מקולקטיבים אשר הוא חש רתיעה, דחייה או ניכור כלפיהם ואינו מעוניין להשתייך אליהם. כך הפרט יכול לשרטט את הגבולות בינו ובין האחרים (שנהב, 2001). תהליך זה הוא ביטוי של הגבולות הסמליים המתקיימים בין "אנחנו" ובין "הם", כפי שמתארים למונט ומולנר (Lamont & Molnar, 2002). זהויות מבוססות על הנטייה של אנשים לסווג את עצמם ואת האחרים על פי קטגוריות שונות כמו גיל, מעמד או לאום; כך שסיווגים אלו יוצרים בסופו של דבר זהויות קבוצתיות והבחנה בין "אנחנו" ובין "הם". יתר על כן, הזהויות הקבוצתיות אשר אנשים מגבשים בהתבסס על אותם קריטריונים הופכות חלק מזהותם האישית (Tajfal, 1981). כאשר אנשים מעריכים את קבוצתם באופן חיובי נוצרת תחושת שייכות והזדהות עם פרטים דומים נוספים בתוך הקבוצה, וכן בידול ותחושת שונות וריחוק כלפי מי שנמצא מחוץ לקבוצה. תהליך הבחנה זה, כפי שטוען טאג'פ'ל (שם), נועד להשיג עליונות כלפי אלה שמחוץ לקבוצה. באמצעות קטגוריזציה ושימוש בסטריאוטיפים מתחדדים הגבולות החברתיים והסמליים. הזהות על מרכיביה השונים מתפתחת ומתגבשת אפוא אגב בחינת הגבולות הסמליים, חצייתם או שמירה עליהם באמצעות אינטראקציות חברתיות בין היחיד לסביבתו.

תפיסת העולם הפוסטמודרנית בנוגע לזהות מאופיינת בין היתר בהעדר עקרונות מארגנים, קבועים ומוחלטים; לפי תפיסה זו הזהות איננה עשויה מקשה אחת, אלא מכילה קטעי זהויות שנאספו במהלך תקופות שונות בחיים (חזן, 2002). הזהות כמכלול שלם מובנית מתוך דיאלקטיקה של תהליכי גיבוש הגדרות רצויות מול הגדרות שאינן רצויות, ואף כאלה שלעתים מרתיעות את הפרט. הזהות הנבנית בתוך מערכות שונות של משחקי כוחות אינה קיימת כישות פרימורדיאלית, אלא היא מתעצבת כל העת מחדש ומשתנה לאור המציאות. מתוך כך היא איננה מהות קוהרנטית שלמה אחת והיא אינה מתיימרת להיות אחידה, משום שזהות הומוגנית איננה מצב טבעי (Bhabha, 1994; Hall, 1996). יתר על כן, זהויות הן זמניות, יחסיות ורלוונטיות למעמדו של הפרט בתקופה מסוימת. כך, בתהליך של דיאלוג בין הפרט וסביבתו, צומחת ומתגבשת זהותו של הסובייקט – זהות דינמית, מקוטעת ורווית סתירות שלעתים אינן ניתנות לגישור, והיא כוללת השפעות מפרקטיקות שונות ומעמדות שונות של היחיד (Bhabha, 1994; Hall, 1996; Laclau, 1995; Rajchman, 1995). לעתים אפשר למצוא אצל אדם כמה זהויות דומיננטיות ולצדן כמה זהויות משנה. גם מערכת היחסים בין זהויות המשנה אינה קבועה אלא משתנה באופן תדיר, משום שחשיבותן היחסית של הזהויות השונות משתנה.

כאשר מדברים על זהויות דומיננטיות אזי הגיל הוא אחד מהן, בהיותו בעל השפעה רבה על האופן שבו היחיד תופס את עצמו ואת האחר. הזהות הגילית היא האופן שבו אנשים תופסים עצמם ומציגים עצמם בפני אחרים כמושגים של גיל, אך למרות הממד הסובייקטיבי היא איננה מנותקת מהגיל הכרונולוגי (Logan et al., 1992). בהיות הגיל בעל תפקיד מרכזי בהבניית הזהות הוא משמש עיקרון חברתי מארגן בסיסי, כפי שטוען חזן (2003, 2006); על פיו ממקמים

אנשים בקטגוריות חברתיות (McCann, Kellermann, Giles, Gallois, & Viladot, 2004; Nikander, 2009; Settersten & Hagestad, 1996). האופן שבו אנו תופסים את עצמנו, ואף האופן שבו אחרים שופטים אותנו, נגזרים במידה רבה מהגיל שלנו או מהקטגוריה הגילית שאנו משתייכים אליה (Kaufman & Elder, 2002; Rozario & Derienzis, 2009; Weiss & Lang, 2009). בניגוד לזהויות אחרות כמו מגדר, גזע, עדה או לאום, הזהות הגילית היא הזהות היחידה המשתנה תמידית במהלך החיים (Schafer & Shippee, 2009; Weiss & Lang, 2012), והיא מתפתחת ותלויה בהקשר החברתי-תרבותי, במסרים שהיחיד מקבל מהסביבה ובאינטראקציה שלו עם אחרים.

הזהות הגילית מושפעת מתפקידים חברתיים שאדם ממלא במהלך חייו ומהסטריאוטיפים המוצמדים לתפקידים אלו (Logan et al., 1992). תפקידים מרכזיים בחיים, כמו התפקיד ההורי או הסבאי, משפיעים מאוד על הזהות הגילית (Kaufman & Elder, 2003). שינוי תפקיד, כמו למשל המעבר מתפקיד של עובד לתפקיד של פנסיונר, מסמל מעבר מקטגוריית גיל אחת לקטגוריית גיל אחרת (Savishinsky, 2000). התפקיד מעניק לאדם תחושה סובייקטיבית שהוא בן גיל מסוים בגלל כל אותן פעולות שהוא מבצע וכל אותן חוויות שהוא חווה בחיי היומיום במסגרת התפקיד שהוא ממלא. אנשים מבוגרים, כמו ילדים, מודעים לגילם גם בשל אירועים שונים בחייהם. קאופמן ואלדר מצאו כי להפיכתם של אנשים לסבים יש השלכות חיוביות על הזהות הגילית, המתבטאות בתחושות גאווה ושיעור רצון, ואילו הפרישה לגמלאות משפיעה על הזהות הגילית באופן שלילי דווקא ותורמת למשל לתחושת בדידות (Kaufman & Elder, 2003).

הספרות הדנה בזהות גילית הדגישה עד כה בעיקר את השלבים והמעברים בין קטגוריית גיל אחת לאחרת ואת ההבדלים בין קטגוריות גיליות, לדוגמה בקרב צעירים או בוגרים (McCann et al., 2004; Whitbourne, 1986; Whitbourne, Sneed, & Skultety, 2002). השלכותיה של הזהות הגילית על דפוסי התנהגות ועל מאפיינים פסיכולוגיים כמו רווחה אישית, שביעות רצון, דימוי עצמי והגיל האידיאלי והנחשק בכל שלב בחיים (Kaufman & Elder, 2003; Logan et al., 1992; Westerhof & Barrett, 2005). לעומת ההקשר התרבותי והחברתי של הזהות הגילית (Barak, 2009; Barnhart & Penaloza, 2013). בשני העשורים האחרונים נקשר המונח "זהות גילית" בעיקר עם זקנה (Rozario & Weiss & Lang, 2012; Schafer & Shippee, 2009; Derienzis, 2009). הזהות הגילית מושפעת ממיזונים ומסיווגים לקטגוריות חברתיות שונות (חזן, 2002, 2003), ומשום שגיל מבוגר מסמל זקנה (ספקטור-מרזל, 2006), הזקנה על סממניה השונים הופכת לחלק ממארג הזהות הגילית, כפי שיתואר בהמשך.

הזהות עם זהות זקנתית – האומנם משימה אפשרית?

עד לפני כשני עשורים, פרישה מהעבודה הייתה כמעט מילה נרדפת לזקנה ולפרק האחרון במעגל החיים. כיום, עם העלייה בתוחלת החיים, המרחק בין מועד הפרישה ובין הזקנה המאוחרת והמוות הולך וגדל. יתר על כן, בזכות הטכנולוגיה והעלייה בתוחלת החיים, הפער בין הגיל הכרונולוגי והגיל הפונקציונלי הולך ומתרחב בשל העדר סינכרוניזציה בין גיל ביולוגי, חברתי וקוגניטיבי, עד שקשה להגדיר כיום מי נחשב לאדם זקן ובאיזה גיל הזקנה מתחילה (חזן, 2003). למרות זאת, כפי שטוענים קאופמן ואלדר (Kaufman & Elder, 2003), אנשים שפרשו מרגישים זקנים ונוטים לחבר בין הפרישה לעולם הזקנה.

ריבוי התכונות השליליות והדימויים המיוחסים לזקנה מאלץ אנשים מבוגרים לחפש לעצמם

"זהות חסרת גיל" (ageless self), כפי שמכנה זאת קאופמן (Kaufman, 1986). זהות גמישה ללא גיל מאפשרת להדחיק במידה מסוימת את הגיל הכרונולוגי ואת סממני הזקנה (חזן, 2002; Biggs, 1997; Day & Hitchings, 2011; Lomranz, 1998; Rozario & 2002; סדן, 2010; Derienzis, 2009; Wilson, 2009). אחת התוצאות של תפיסה זו היא שאנשים מבוגרים נעשים דומים לצעירים ומאמצים דפוסי התנהגות שנחשבים נורמטיביים עבור אנשים בקטגוריות גיל אחרות, והגבולות בין הקטגוריות הולכים ומיטשטשים (Logan et al., 1992; McCann et al., 2004). כיום קשה לקבוע את גילם של אנשים רק על פי חיצוניותם, שכן סבתות לבושות בסגנון הדומה לזה של נכדותיהן וסבים רצים בחוף הים, רוכבים על אופניים ומתאמנים בחדר כושר כמו נכדיהם. תופעה זו באה לידי ביטוי גם בשיח הכולל מושגים חדשים כמו "גיל משותף" (uni-age) או "נשים ללא גיל" (no-age women) (Oberg & Tornstam, 2001).

נוסף על כך, כפי שנטען במחקרים רבים, אנשים מבוגרים מחזיקים בדעות ובסטיגמות שליליות לגבי זקנה וגיל מבוגר, אף יותר מאשר אנשים צעירים (Weiss & Lang, 2009). כדי לחזק את הזהות "ללא גיל", אנשים מבוגרים נוטים לראות בעצמם ולהציג את עצמם בפני אחרים כהמשך למי שהיו בצעירותם, ולרוב ממשיכים להזדהות עם העצמי הצעיר שלהם (Biggs, 1997; Rozario & 2009; Schafer & Shippee, 2009). שחזור הזהות הידועה מהעבר מאפשר להם להציג עצמם כשייכים לקבוצת גיל צעירה יותר ולהתרחק ככל האפשר מקבוצת הגיל שלהם, המכונה קטגורית "הזקנה" (גמליאל, 1999; חזן וגמליאל, 2003). אנשים מבוגרים מספרים לעתים כי הם מרגישים צעירים ב-10-15 שנים מגילם הכרונולוגי, כדי להדגיש כי אינם זקנים (Bowling, 2005; See-Tai, Ebrahim, Gabriel, & Solanski).

הכחשת הזקנה היא תופעה מקובלת ורווחת (גמליאל, 1999) המתבטאת במגוון דרכים, למשל השימוש בכינויים אלטרנטיביים למילה "זקן". המושגים "אזרח ותיק", "גיל הזהב" או "הגיל השלישי" והעדפת הכינוי "גמלאי" על פני "פנסיונר" מרכיבים לכאורה את המשמעות השלילית הנלווית לזקנה. אנשים מבוגרים אינם אוהבים את הכינויים "זקן" ו"קשיש" ואינם מזהים או מגדירים עצמם כך (Lundgren, 2010; Rozario & Derienzis, 2009; Weiss & Lang, 2009; Wilson, 2009). כפי שכותבת ספקטור-מרזל (2006), הסירוב להפוך את הגיל המבוגר ואת הזקנה לסטטוס מגדיר זהות מתבטא גם בהימנעותם של גמלאים רבים מלהשתייך להתארגנות פוליטית או מפלגתית המזוהה ישירות עם זקנה.

הבריחה מהגיל ומסממני הזקנה מתרחשת לא רק באמצעות הימנעות מכינויים אלא גם באמצעות הימנעות משימוש בחפצים המזוהים עם זקנה כגון מקל הליכה, מכשיר שמיעה, בקבוק מים חמים או שמיכה לחימום הרגליים ועוד (Day & Hitchings, 2011). ההתנגדות לשימוש בחפצים המזוהים עם הזקנה עזה מאוד, עד כדי סיכון עצמי ונוק בריאותי. הסירוב להזדהות עם דימויים המיוחסים לזקנים מבטא את חוסר ההסכמה של אנשים מבוגרים לקבל על עצמם את הזקנה כזהות יחידה ודומיננטית העלולה להאפיל על זהויות אחרות (חזן, 2002; סדן, 2002).

חיים חזן, אחד החוקרים הבולטים בתחום הסוציולוגיה של הזקנה, טוען כי הנטייה לקשור בין הפרישה מהעבודה ובין הזקנה נובעת מתפיסת האדם הזקן כמי שחדל להיות יצרני ולתרום לחברה. הזקנה היא סמל להעדר קדמה, אטיות, שמרנות, תלות, חולי וחוסר פרודוקטיביות, ובהיותה כזאת היא משמשת אנטיזה לערכים מרכזיים של החברה שאנו חיים בה, כמו הישגיות, חדשנות ויעילות (חזן, 2002, 2003; Hazan, 1994). בחברה שבה צריך להיות יצרני ולהרוויח כסף על מנת לזכות בהערכה, להיות זקן משמעו להימצא בשוליים (Lundgren, 2010). יתר על כן, מרגע

הפרישה משוק העבודה נאלצים הפורשים להתמודד עם חברה הישגית ותחרותית שמגנה את הבטלה והעדר העשייה, חברה שבה לעבודה יש מקום מרכזי בעיצוב זהותו של הפרט והיא מדירה את מחוסרי העבודה ומוקיעה אותם מתוכה (Sargent et al., 2012). כשהזקנה נחוות כנחיתות חברתית, תרבותית ואף כלכלית אפשר להבין את הרצון להדחיקה ולא להיות מזוהה עמה. הדחיקה הגיל והזקנה קשורה כמוכּן גם לתופעת הגילנות. בטלר (Butler, 1969), שהיה הראשון שהתייחס לתופעה, הגדיר גילנות כדעה קדומה ביחס לגיל של אנשים אחרים, אפליה, קיפוח ותפיסה סטריאוטיפית של אנשים מבוגרים רק בשל גילם המבוגר. הגילנות באה לידי ביטוי בהתייחסותם של אנשים צעירים כלפי זקנים באופן שונה מכפי שהיו מתייחסים לעצמם או לאנשים בני גילם; כלומר, גילו של אדם קובע את דפוס ההתנהגות כלפיו. הגילנות היא תופעה חברתית רחבה הפוגעת בכבודו של אדם רק בשל השתייכותו לקבוצת גיל מסוימת (דורון, 2011), וביטוייה רבים ומגוונים. בשוק העבודה תופעת הגילנות בולטת במיוחד, משום שבשנים האחרונות התחוללו שינויים טכנולוגיים נרחבים המצריכים ידע, מיומנויות, כישורים חדשים ומהירות תגובה. מקומות עבודה רבים מעדיפים עובדים צעירים על פני עובדים מבוגרים, הנתפסים כשמרניים ואטיים, והניסיון שיש להם אינו נתפס כיתרון אלא דווקא כחסרון (בודנר, 2011). יתר על כן, ייצוגם של זקנים באמצעי התקשורת כחלשים וכקורבנות של התעללות וניצול מחזקים את אותם סטריאוטיפים שליליים ודעות קדומות ומקבעים את תופעת הגילנות.

הדחיקה הזקנה קשורה כמוכּן גם לפחד מפני סיום החיים והמוות, שכן הזקנה נתפסת כפרק האחרון במחזור החיים. חברה הסוגדת לנעורים, לגוף צעיר ובריא, מתקשה לתת מקום לאירועים כמו חולי, גסיסה ומוות. בחברה כזאת הזקנה נתפסת כמעט כמו מחלה שיש להילחם בה ולהיאבק בסממניה (חזן וגמליאל, 2003; סדן, 2002). זאת ועוד, החברה המערבית בת ימינו מקיימת את פולחן הגוף הצעיר ויוצרת אשליה כאילו ניתן לעצור את הזמן, להמשיך להיראות צעיר ואפילו "למחוק" שנים מהגיל הכרונולוגי באמצעות שימוש בקרמים, צבעים, גלולות ואף ניתוחים קוסמטיים. בחברה הבזה לקמטים, לשיער המאפיר ולסממני זקנה אחרים, חברה שבה מתנוססות פרסומות כמו "העולם שייך לצעירים", המטרה הנכספת היא להיראות צעיר, לרדות בכל דרך אפשרית את הסטריאוטיפים המזוהים עם הזדקנות ולאמץ זהות צעירה יותר בעזרת שימוש במסכות ובתחפושות להסוואה (חזן 2003, 2010). את השאיפה לחיי נצח החליף הרעיון "להיות צעיר לנצח" (Biggs, 1997; Oberg & Tornstam, 2001). כפי שטוענת גמליאל (1999, 2005), קבלת הזהות הזקנתית מגיעה לרוב רק כאשר המצב הבריאותי מידרדר, מתרחשים שינויים גופניים שיש להכיר בהם והמוות קרב. יתר על כן, כפי שטוענים חוקרים אחדים (Barnhart & Penaloza, 2013), אנשים מוכנים לראות עצמם כזקנים רק שנים לאחר שהסביבה כבר רואה בהם זקנים ומתייחסת אליהם כאל זקנים.

זהות זקנתית בהעדר עבודה

החברה המערבית בת ימינו מייחסת חשיבות רבה לעבודה היצרנית, ומשלח היד הוא מרכיב דומיננטי ומשמעותי בזהותו של אדם. אנשים רבים מגדירים עצמם דרך עבודה, זוכים להכרה חברתית ולהערכה באמצעותה ומתייגים אחרים על פי מקצועם ומשלח ידם (בק, 2002; Giddens, 1991; Offe & Heinze, 1992). העבודה מרכזית לקביעת הסטטוס והיא משמשת מקור לתחושות חיוביות רבות כמו סיפוק עצמי, מימוש אישי, הגשמה, שייכות, אחריות והצלחה, אך גם מקור לתחושות שליליות כמו כישלון, תסכול ושעמום. העבודה מספקת מסגרת חברתית והקשרים החברתיים הנבנים במסגרת העבודה ממלאים צורך חברתי חשוב ומספקים רשתות

תמיכה בעת הצורך. אנשים שאינם עובדים – אם מרצון ואם לא מרצון, בגין פיטורים או פרישה – מרגישים בודדים ומנותקים מהחברה. אובדן העבודה והזהות המקצועית הוא גם אובדן החברויות שהבסיס להן היה מקום העבודה. העבודה הפכה אפוא לאמצעי עיקרי להשתלבות בחברה. היא מעניקה משמעות לחיים ולכן היא הרבה יותר מאמצעי לקיום ולהבטחת הכנסה (בן ישראל, 2000; שטראסר, 2003; England & Harpaz, 1990). לעומת זאת, עיסוקי הפנאי, על אף התגמולים הרבים הנלווים להם, נתפסים כשוליים ואינם מספקים תחליף של ממש למקומה של העבודה בזהותם של הפורשים (נמרוד, 2003).

המונח "פרישה" מתאר מצב של העדר עשייה, דהיינו העדר עבודה. המילה "פרישה" איננה מתייחסת לעשייה או למגוון הפעילויות האלטרנטיביות לעבודה. עם זאת, בחברה שאחד מערכיה המרכזיים והחשובים הוא "להיות עסוק בעשייה משמעותית", או כפי שמכנה זאת אקרדט "busy ethic" (Ekerdt, 1986), מצופה מאנשים שפרשו להיות עסוקים, לנצל את הזמן כראוי ובאופן איכותי ולאמץ אורח חיים פעיל אשר במידה מסוימת משמש המשך לתקופה שבה עבדו. בטלה, העדר עבודה והעדר עשייה משמעותית אינם לגיטימיים ואף זוכים לגנאי ומוצגים באור שלילי. מתוך ממצאי מחקרם של סרג'נט ועמיתים (Sargent et al., 2012) עולה כי אנשים שעובדים לאחר שפרשו עושים זאת במידה רבה במטרה לשמור על הזהות המקצועית שהייתה להם טרם הפרישה. הם עובדים כדי להדגיש את זהותם המקצועית ולהבחין אותה מזהות המבוססת על פעילות פנאי. בעשותם כך הם לכאורה דוחים מעליהם את הזהות הזקנתית ומבטיחים לעצמם את שימור הזהות המקצועית ואת הסטטוס והמעמד שזכו להם לפני שפרשו. כך הם שומרים על זהות פעילה וחיונית, לפחות בעיני עצמם. יתר על כן, בדרך זו הם מבטאים התנגדות לזקנה, שכן הם פעילים וממשיכים לקחת חלק בשוק העבודה ולכן נשארים צעירים (שם).

בשל הריק שנוצר בהעדר עבודה הזקנה הופכת לאחד ממרכיבי הזהות הדומיננטיים, אלא שעמה קשה להזדהות. על בסיס הספרות והמחקרים הקודמים שנסקרו, ובהמשך לטענות שהעלה חזן בעבודותיו (2002, 2003, 2010), אני מבקשת במחקר הנוכחי להוסיף לידע על אודות הזהות הזקנתית ולבחון באיזה אופן הפרישה משוק העבודה מכוננת זהות, עד כמה העדרה של העבודה נוכח בזהות, ומה מקומה של הזקנה בזהותם של פורשים ופורשות בישראל.

מתודולוגיה

מאמר זה מבוסס על מחקר איכותני שערכתי בשנים 2006–2008. במטרה להבין את המשמעות הסובייקטיבית המוענקת לחוויית הפרישה והזקנה, המחקר נשען על גישה פנומנולוגית פרשנית. הנתונים נאספו מתוך ראיונות עומק חצי-מובנים, המאפשרים לשלב בין שאלות מרכזיות קבועות מראש ובין גמישות וחופש לפתח דיאלוג עם המרואייין במהלך הראיון. מרבית הראיונות התקיימו בבתי המרואיינים, למעט ראיון אחד שנערך בספרייה ציבורית, במקום שבו המרואייין מתנדב, ושני ראיונות אחרים שהתקיימו בבתי קפה. הראיונות שהתקיימו בבתי אפרו אינטימיות רבה יותר ונינוחות מצד המרואיינים. הראיונות ארכו בממוצע בין שעתים לשלוש שעות.

אוכלוסיית המחקר כללה 39 גמלאים יהודים חילוניים (מלבד נחקר אחד שהגדיר עצמו כמסורתי), בריאים באופן כללי, המתגוררים באזור חיפה והצפון, מתוכם 20 נשים ו-19 גברים. טווח הגילים היה 60–75, למעט מרואייין אחד צעיר יותר שפרש מהצבא פרישה מוקדמת. טווח גילים זה מאפשר התייחסות לחיים ללא עבודה לאחר הפרישה, כאשר התקופה שבה עבדו עדיין זכורה היטב. מרבית המרואיינים נשואים (למעט אלמן אחד ושלוש גרושות), בעלי

משפחה וילדים, ולחלקם הגדול יש גם נכדים. על אף העובדה שמדובר בקבוצה קטנה, שמרתי על הטרוגניות המרואיינים הן מבחינת מעמדם הכלכלי, הן מבחינת השכלתם והן מבחינת משלח ידם: בין המרואיינים היו נהגי אוטובוס, כבאי, פועל ייצור במפעל תעשייה, איש תחזוקה, מורה, מנהלת בית ספר, פיזיותרפיסטית, מנהלת משרד ממשלתי, פקידי בנק, אנשי מחשבים, מזכירות ברשויות מקומיות ועוד. כל הראיונות נערכו באופן יחידני, כלומר ללא נוכחות בן/בת זוג או בן משפחה אחר.

שיטת הדגימה שהמחקר נשען עליה היא "דגימת קריטריון", או "מדגם מכוון", כפי שמכנה זאת פאטון (Patton, 1990). המרואיינים נבחרו לפי קריטריון מרכזי: פרישה משוק העבודה במהלך העשור האחרון. כמו כן נלקחו בחשבון קריטריונים נוספים – גיל, מצב משפחתי, משלח יד ומעמד כלכלי.

ניתוח הממצאים במחקר הפנומנולוגי הוא תהליך של סידור מכלול הידע שנאסף והבנייתו. הנתונים מפורקים לקטעים ולחלקי מידע ומצורפים מחדש בסדר שונה במטרה להבין את משמעותם (Maykut & Morehouse, 1994). בשלב הראשון, כל ריאיון נותח וחולק ליחידות משמעות ואלה מוינו לקבוצות מידע שנראות שייכות לאותה תופעה. אחר כך נערך ניתוח משווה על בסיס קריאה רוחבית של כל הראיונות לפי החלוקה לקטגוריות. כך נבנו קטגוריות-על רחבות יותר, כלומר תמות מרכזיות. העיקרון המארגן שלפיו יוצגו הממצאים בהמשך מבוסס על התמות העיקריות שעלו מתוך הראיונות.

איתור המרואיינים נעשה בשתי דרכים עיקריות. האחת – פנייה לארגונים שונים כגון שדולת הגמלאים בחיפה, למחלקות כוח אדם ולמועדוני ותיקים של חברות גדולות במשק, כמו חברת החשמל, בתי הזיקוק, אגד ובנקים שונים. ארגונים אלו סייעו לי לאתר אנשים שפרשו בעשור האחרון. הראיונות עמם הסתיימו לעתים קרובות בהמלצתם על חברים נוספים שפרשו, אשר לדעתם ישמחו להתראיין, וכך אותרו מרואיינים נוספים. דרך שנייה לאיתור המרואיינים הייתה מפגשים עם אנשים מבוגרים במקומות ציבוריים כמו תחנות אוטובוס, רכבות, מכוני כושר, טיילת חוף הים, שווקים, קניונים ובתי קפה. במקומות אלו ניגשתי לאנשים שנראו בטווח הגילים המתאים, פתחתי בשיחת חולין, הצגתי את עצמי ואת מחקרי ואם התברר שהם אכן עונים על הקריטריון שהוגדר ופרשו במהלך העשור האחרון, שאלתי אם יסכימו להתראיין. אם הביעו הסכמה ועניין קבענו להיפגש בביתם במועד הרצוי להם. בראשית המפגש הובטחה למרואיינים הקפדה על אנונימיות (בציטוטים שיובאו בהמשך שמות המרואיינים בדויים, כדי לא לחשוף את זהותם ולשמור על פרטיותם). כאן המקום לציין שכולם הביעו הסכמה להתראיין ושמחו להשתתף במחקר, לדבר ולשתף אותי בחוויותיהם מן הפרישה.

הנחקרים נשאלו שאלות על אודות חוויית הפרישה שלהם, על החיים בהעדר עבודה, על מערכות היחסים עם בני זוגם ועם ילדיהם לאחר שפרשו. הם נשאלו גם על זקנה והזדקנות אך חשוב לציין שלעתים קרובות עלה נושא הזקנה והמוות במהלך הריאיון, וזאת מבלי שנשאלו על כך.

ממצאים

"פעם היית מישהו, היום את כלום"

העבודה מספקת לאדם הגדרה עצמית שעל פיה הוא מציג את עצמו. לאחר הפרישה נוצרת מציאות חדשה המחייבת את הפורש להגדיר עצמו מחדש. לרבים מהפורשים שנפגשתי עמם

העבודה אכן סיפקה הרבה יותר מאמצעי פרנסה ותעסוקה גרידא והרבה יותר ממסגרת חברתית. העבודה הייתה אחד הגורמים החשובים שהעניקו לחייהם תוכן, משמעות ועניין וחלק מהדימוי העצמי שלהם. המקצוע נתפס אצלם כדרך למימוש ולהגשמה עצמית בלי קשר לתפקיד, לסוג העבודה או למעמדה בסולם היוקרה בשוק העבודה (זאת במיוחד לאור העובדה שרבים מהם עבדו במקום עבודה אחד לאורך כל שנות עבודתם, למעט מרואיינים בודדים שנאלצו להחליף מקום עבודה בשל העתקת מקום מגורים). ליאורה, שעבדה כטכנאית בבית חולים, מתארת חוויה זו כך: "פעם היית מיישהו, אפילו רק הטבח או הגנן, אבל היית מיישהו, היה לך תפקיד. היום את כלום. זה העצב שלי... את הופכת ממישהו לסתם אחת... אם את כבר לא תורמת לחברה, את עול על החברה".

דבריה של ליאורה מבטאים את תחושת הריקנות שלה. בהעדר עבודה היא מרגישה חסרת תפקיד חברתי, חסרת כותרת, ולכן גם חסרת ערך וכמי שאינה תורמת לחברה. אדם ללא זהות, ללא מקצוע וללא עבודה הוא "סתם מיישהו", "כלום", חסר ייחוד וחסר תכלית.

בהעדר עבודה מתחזקת אצל הפורש התחושה שהוא חסר תועלת ושאינו נחוץ. הניסיון שנצבר במשך שנים והוותק אינם נתפסים כמשאב חיוני ואינם מוערכים על ידי החברה. כך מתעצמת התחושה שאנשים שאינם עובדים הם חסרי חשיבות לחברה, אינם רלוונטיים, מיושנים ומנותקים רק בשל היותם בגמלאות, כפי שמספרת עדנה, שעמדה בראש משרד ממשלתי: "אתה מרגיש שלחברה אין צורך בך, שהכושי עשה את שלו... עושים לי את התנועה הזו שזה כבר פסה, כאילו אני כבר לא בעניינים, אז מה כבר יש לשאול אותי או להתייעץ איתי". דבריה של עדנה ממחישים את תחושת חוסר החשיבות שהרגישה מרגע שהפסיקה לעבוד והפכה "חסרת ערך" לחברה. לעתים סיוע התפקיד בעקבות הפרישה מצמצם את מידת ההשפעה של האדם, את הסמכות ואת העוצמה שמהן נהנה בתקופת עבודתו; היכולת להפעיל כוח ומרות על הסביבה דועכת. דרור, שעבד כמנהל כוח אדם בחברה ממשלתית, מבטא זאת כך:

צריך לקחת בחשבון שיהיה לך הרבה יותר זמן פנוי אבל גם תהיה הרבה פחות חשוב... המעבר של אתה חשוב ואתה לא חשוב, אתה עסוק ואתה לא עסוק. ברגע שאתה לא הולך לעבודה אתה מפסיק להיות חשוב. לא מחפשים אותך כל כך הרבה, לא צריכים אותך כל כך הרבה.

הפרישה, כפי שדרור חווה אותה, גוזלת את הסטטוס המרכזי ומותרה אותו ללא מעמד, ללא תפקיד וללא מרכיב בסיסי בזהות. בהעדר עבודה נוצר בחייו חלל גדול ותחושה של ריקנות תופסת את מקומה של החיוניות, כפי שעולה במיוחד מדבריה של ליאורה. הפורשים, שהגדירו עצמם במשך שנים באמצעות העבודה והמקצוע, מתקשים עתה למצוא זהות חליפית. קשה להם למצוא לעצמם הגדרה מתאימה, שתהלוך את המציאות שבה הם אינם עובדים, ולהזדהות עם הגדרה זו.

דילמת הכינויים: "אני גמלאי ולא פנסיונר"

מרואיינים רבים חשים חוסר נחת לא רק מהמילים "קשיש" או "זקן" אלא גם מהמושג "פנסיונר". במקומו הם בוחרים להשתמש במילים אחרות כמו "גמלאי" (אף שזהו בעצם התרגום העברי למונח "פנסיונר") או "חופשי". הם מעדיפים לננות עצמם "מבוגרים" או "אזרחים ותיקים", ונמנעים לחלוטין מלהזכיר את המילים "זקן" או "זקנה". ציפי, שעסקה בהוראה, מבארת את ההבדל בין המושגים ומביאה דוגמה לשימוש שגוי בעיניה במילים הללו: "אזרח ותיק זה אזרח ותיק. יש לו מעמד, יש לו כבוד, זה כינוי מכובד, מה פתאום קשיש, או זקן? אבל בעיתון לפעמים את רואה [ש] כתוב 'קשיש בן 65 נפגע בתאונת דרכים'. שישים וחמש זה לא קשיש".

מדבריה של ציפי משתמע שיש הבדל משמעותי בין "אזרח ותיק" – מי שפרש מהעבודה ויש לו "מעמד" ו"כבוד" – ובין "זקן" או "קשיש", שלתפיסתה הם כינויים מכובדים פחות. לדעתה של ציפי, החברה, באמצעות כלי התקשורת השונים כדוגמת העיתון, משתמשת באופן שגוי ולא מדויק במושגים הללו, שכן כל אחד מהם מייצג בעיניה עולם תוכן שונה לחלוטין. מבחינתה, המילים האלה בפירוש אינן מילים נרדפות ויש ליצור אבחנה ברורה בין המושגים. כדי להדגיש זאת היא מספרת:

עידן [בעלה] כתב פעם מכתב, הוא איבד איזה ארנק שהיו בו תעודות והייתה לו תעודה של איך קוראים לזה, נו, כן, אזרח ותיק, והוא ביקש שיחדשו לו את התעודה. ואת יודעת איך זה עם הביורוקרטיה, היו עניינים עד שחידשו לו את זה, אבל הכי מה שהרגיז אותו זה שעל הטופס שהוא קיבל למלא, למעלה היה כתוב "המחלקה לקשישים". והוא עוד לא היה בן שבעים, כי הרי מקבלים את התעודה הזו בגיל ששים וחמש, והוא עוד לא היה בן שבעים, והוא כעס – "תראי, כבר עשו ממני קשיש, אני לא קשיש". והוא כל כך כעס על זה, וכתב להם "אבל מה זה המחלקה לקשישים, זה המחלקה לאזרחים ותיקים, אבל לא קשישים". יש הבדל. הוא כעס מאוד. הוא כתב להם אבל זה לא הויז להם.

ההימנעות מהכינוי המפורש "פנסיונר" או "זקן" והשימוש במונחים אלטרנטיביים כמו "גמלאי", "חופשי" או "אזרח ותיק" נובעים, כאמור, מהקושי להתרגל לזהות החדשה שנכפית עם הפרישה. ואולם הרתיעה מהזקנה מתבטאת לא רק במישור המילולי ובהימנעות מכינויים, אלא גם ברתיעה מבילוי במחיצתם של פנסיונרים או מהשתתפות בפעילות המזוהה עם פנסיונרים. בדברים שאומר גדי, שעבד בחברה ממשלתית גדולה, אפשר לראות במפורש את התנגדותו להימצאות בחברת פנסיונרים:

מזמינים אותי לטיולים ולהרצאות של הפנסיונרים, אני אומר חבר'ה אני לא בקטע הזה. אני לא מרגיש שאני בקבוצה הזו שלכם... זה שיצאתי לפנסיה זה לא אומר שאני פנסיונר. אני מרגיש שאני בחופשה, אני לא עובד, אני בחופש... ברגע שאני ארגיש שאני פנסיונר, אני חושב שאני כבר אריח את האדמה ולזה אני לא רוצה להגיע.

דברים אלו ממחישים את הרתיעה שיש לפורשים מדימויים הקשורים לעולם הפנסיונרים או לזקנה. ניסיון ההתכחשות לזקנה נובע מפחד פן יזוהו גם הם בעתיד הקרוב עם קבוצת הזקנים. מדבריו של גדי עולה שלהיות פנסיונר וזקן פירושו להיות מזוהה עם המוות, ואילו הפרישה נתפסת כחופשה. כך הוא מפריד באופן מוחלט את הפרישה מהזקנה ומנתק אותן זו מזו. הכחשת הזקנה באה לידי ביטוי גם בהימנעות מלבטא את שם הקצבה שהם מקבלים, דהיינו "קצבת זקנה". דוגמה לכך היא דבריה של אלה, שעבדה כפזיונרית בבית חולים. היא מתקשה לבטא את צמד המילים "קצבת זקנה" ומעדיפה לכנות זאת בשם "הקצבה": "אמרתי להם תתנו לי את הקצבה, אז הם אמרו 'את קצבת הזקנה'. הם הדגישו את הזקנה...". אלה מתקשה לנקוב במילה המפורשת "זקנה" גם כאשר מדובר בעניין ביורוקרטי הקשור לתשלום הקצבה על ידי המוסד לביטוח לאומי. לתחושתה שותפה ליאת, שעסקה בהוראה ובחינוך מיוחד. גם היא חשה כי ברגע שתהגה בקול את המילה תידבק בה הזהות שממנה היא נרתעת כל כך: "יש לי בכלל בעיה עם המילה זקנה, היא לא נמצאת אצלי בכלל בלקסיקון... אני לא משתמשת במילה זקנה". השיח המתגבש בתקופת חיים זו מאופיין אפוא ברתיעה מעולם התוכן המזוהה עם קשישים וזקנים, בדחייתו ובחיפוש הגדרות חדשות. בהמשך יוצגו בהרחבה דחיית המילה "זקן", דחיית

חברתם של זקנים אחרים והרתיעה מכל סממן שיכול להצביע על שייכות לקטגוריה זו.

"אדם לא חושב על עצמו כעל זקן"

מכלול הסטריאוטיפים השליליים המאפיינים את הזקנה ואת נשאייה הזקנים מסייעים לגיבוש ולהבניה של זהות על דרך השלילה. ואולם ההתחמקות מהכינוי "זקן" או מקרבתם של אנשים זקנים בניסיון להדחיק את הזקנה מהתודעה ומן העין מעידה עד כמה היא נמצאת שם, נוכחת במלוא עוצמתה ומשפיעה על תהליך כינון הזהות. הפורשים שנפגשתי עמם אינם מגדירים עצמם כזקנים, אך מנהלים עם הזקנה משא ומתן. הם רואים עצמם כאזרחים ותיקים, גמלאים, מבוגרים, אבל אינם תופסים עצמם כזקנים ובוודאי לא כקשישים. רון, שעבד כנהג, מגדיר זאת כך:

קשה לבן אדם להגיד "הנה אני זקן"... אמנם אני יודע שאני זקן, אבל בתוך תוכי אני לא מרגיש שאני זקן. לא יודע איך להסביר את זה, אבל לפי מה שאני שומע מאחרים אף אחד לא מרגיש ככה, נכון? אבל כולנו יודעים שהגענו לגיל.

לתפיסת הזקנה יש גם היבטים חושיים של ריח, מגע ומראה. לפיכך נעשים מאמצים למחוק את קיומה לא רק מזירת הגוף אלא גם מהסביבה הפיזית, לדוגמה מהבית, שיש לרענן אותו ולהקפיד על התחדשותו כדי שלא יזוהה עם הזקנה ועם ריחה. כפי שמספרת עדנה:

אסור שבית של אנשים שיצאו לפנסיה, או של זקנים או מבוגרים, יקרין יושן, הזדקנות, ריח של דברים ישנים... אני למשל מחליפה את המקום של התמונות, אני כל הזמן מחדשת. כל הזמן מחדשת... בקרוב נזמין גם סייד שיסייד את הדירה מחדש.

למרות השימוש באסטרטגיות השונות לשם הדחיקת הזקנה, כל המרוויינים מודעים היטב לגילם. עם זאת הם טוענים כי אינם חשים את הגיל שלהם וכי הזקנה, מבחינתם, איננה קשורה לגיל. בעיניהם הגיל הוא רק סממן חיצוני, והוא חסר משמעות משום שכאשר לא רואים את הגיל ולא מרגישים אותו אזי לכאורה גם לא מזדקנים. אולם דווקא פרקטיקות ההדחקה השונות מעידות עד כמה הזקנה והגיל נוכחים בתודעתם ועד כמה הם מרכזיים בהגדרת הזהות בתקופה זו של החיים. כך עולה מדבריה של רחל, שהייתה מזכירה במקצועה:

אני בעוד שבועיים אהיה בת שבעים ושלוש. תאמיני לי שאני צריכה להזכיר לעצמי את זה. אני לא מאמינה. זה לא אני... אם את לא מרגישה את עצמך זקנה ולא משדרת שאת זקנה אז את לא זקנה. אני באמת לא מרגישה זקנה, את מבינה, אני יודעת שאני בת שבעים ושלוש, אני מתעייפת יותר, ופה כואב לי, אבל באופן פנימי אני מרגישה את עצמי צעירה...

זהויות חברתיות מבוססות על נטייתם של אנשים לסווג את עצמם ואת האחרים על פי מערכת של קטגוריות חברתיות שונות, באופן שיוצר הבחנה בין "אנחנו" ו"הם". הפורשים מזוהים עם קבוצת גיל מסוימת, אולם הם אינם מעוניינים להשתייך לקטגוריה חברתית המבוססת על גיל משום שקבוצת התייחסות זו אינה רצויה להם. הם אינם רוצים לטייל עם פנסיונרים אחרים, כפי שכבר הוזכר; הם אינם רוצים להצטרף למועדון של פנסיונרים; הם נרתעים משהות בחברת אנשים בני גילם. נחום, שעסק בהוראת המוזיקה, מנסח זאת כך: "ילדים אוהבים את בני גילם, זקנים לא. בחברה של זקנים אתה משתקף. אתה כבר לא צעיר... יש משהו לא נעים בחברה של הזקנים". אולם למרות ניסיונות ההדחקה הם מרבים לתהות כיצד הם נראים בעיני אחרים ואיך אחרים תופסים אותם. בעניין זה אומר נחום: "אני לא מרגיש מוגבל בשום עשייה. אני יכול לעבוד בגינה

ואני יכול לסחוב משאות כבדים. אבל אני תמיד תוהה מה אנשים אחרים רואים ב"י". ההשתקפות, כפי שנחום מכנה זאת, מחייבת את הפורשים להתעמת עם המציאות. אך מאחר שהמציאות אינה רצויה והמראה משקפת את כל מה שהם מעדיפים להדחיק, הם נאלצים לתמרן כדי לשמור על זהות גילית עמומה וחסרת שיוך קטגוריאלית גילית ברור וחד-משמעי. עם זאת, ההימנעות מבלבול בחברת פנסיונרים כמותם אינה מבטיחה בהכרח קרבה לסביבה צעירה יותר. הגיל מעצב גם את הסביבה וגם את היחסים החברתיים הנרקמים במסגרות חברתיות מסוימות. אך מאחר שמרבית הפורשים מנהלים עם הגיל ועם הזקנה משא ומתן מתמיד, הם חוששים כי עצם ההשתייכות למסגרת חברתית של זקנים תקבע את זהותם ביחס לגיל הזקנה ותשייך אותם לקבוצת הזקנים. מבחינתם, צעד כזה יסיים את תהליך המשא ומתן שמאפשר להם להימצא מחוץ לקבוצת הזקנים. לכן הם מעוניינים לשמור על זהות עמומה באשר לגיל ולזקנה. מבחינה חברתית הם למעשה שסועים בין שתי זהויות חברתיות – זו של העבר, המאופיינת בקשרים חברתיים קודמים וביחסים עם חברים צעירים ממסגרת העבודה, שאיתם בילו תקופה ארוכה מחייהם; וזו של ההווה, המאופיינת במסגרות חברתיות אחרות, הקושרות אותם עם פנסיונרים ואנשים אחרים בני גילם. עדנה מתארת את הדרך שבה היא מנסה להשתלב בחברתם של "הצעירים": "אסור שאנשים מבוגרים יהיו רק בחברה של מבוגרים. ואם יש חברים צעירים יותר, אז לא צריך לספר להם על כל הצרות ועל הרופאים ועל הכאבים, כי אז איבדת אותם מזמן, צריך לדבר ולספר להם דברים שמעניינים אותם".

מדבריה של עדנה עולה כי השתייכות לחברה צעירה מחייבת אותה להתאים את סגנון הבילוי ולשנות את נושאי השיחה ותחומי העניין. כלומר, עליה להתאמץ ולהתאים עצמה לאחרים הצעירים ממנה, לא לשוחח על הדברים והנושאים שמציקים לה באמת, כמו בעיות בריאות, התור בקופת חולים, הנכדים וכדומה. מכאן שעדנה נמצאת במלכוד, וכמוה עוד רבים אחרים: הסביבה החברתית ההולמת את גילם מרתיעה אותם, אף ששם הם יכולים להרגיש בנוח לדבר על מצוקותיהם וסביר להניח שימצאו אוזן קשבת ותחומי עניין משותפים. הסביבה החברתית הצעירה יותר, שאליה הם חפצים להשתייך, אינה מקבלת אותם לגמרי והם נאלצים לשנות את תחומי העניין שלהם כדי לא להמאיס עצמם ולהרחיק מעליהם את מי שמוכנים לבלות בחברתם. כדי לא להיות מזוהים עם הזקנה הם נאלצים לשלם את מחיר הבדידות ולהיות חסרי מסגרת חברתית ברורה. כך קורה שבפועל אין להם קבוצת שייכות שהם מזדהים עמה.

ניסיונות ההתרחקות מהדימויים הקשורים בעולם הזקנה באים לידי ביטוי גם בדברים של ליאת. ליאת נוהגת לשחק ברידג', אולם מכיוון שלדעתה משחק הברידג' מזוהה עם אנשים זקנים, היא חוששת פן יזהו אותה ככזאת ודימויי הזקנה ידבקו גם בה. ליאת בוחנת את עצמה דרך עיניהם של אחרים ומנסה לשנות את התדמית של המשחק כדי שגם אחרים ידעו כי היא איננה חלק מקבוצה של זקנים משועממים:

התחלתי ללמוד ברידג' ומאוד נתפסתי לזה. זה מפעיל את הראש ואת המחשבה, מאוד עוזר לזיכרון, זה אתגרי כזה... צריך כל הזמן לחשוב ולזכור. ושלא תחשבי שלא הייתה לי בעיה עם זה, כי ברידג' הוא משחק כזה שנדמה שהוא של זקנים ורק של אנשים מבוגרים. אבל מה שאנשים לא יודעים זה שדווקא ילדים צעירים יכולים להגיע להישגים כי זה משחק מאוד אתגרי וחבל שאנשים חושבים ככה. כשאני מציעה לחברה שלי שתתחיל ללמוד ברידג', היא אומרת לי: מה, עם כל הזקנים האלה? היא לא מבינה שהיא רוכשת כלי לעתיד לבוא.

ליאת מנסה לשכנע את עצמה ואת הסביבה כי משחק הברידג' איננו שייך לעולם הזקנים, שהרי

היא עצמה אינה חלק מאוכלוסיית הזקנים. היא נהנית לשחק במשחק אתגרי זה ורואה בו כלי לשימור ולטיפוח הזיכרון. גם אם בעיני החברה הברידיג' מזהה עם זקנים, היא אינה מוכנה לקבל זאת ולדעתה אין בכך כדי להעיד על שייכותה לאותם זקנים המשחקים ברידיג' במועדונים. אך דווקא ניסיונותיה לשכנע את הסביבה עד כמה היא אינה שייכת לעולם הזקנים מעידים על מקומו של העולם הזה בתודעתה ועל הפחד שלה להיות חלק ממנו.

הדחקת הזקנה באה לידי ביטוי לא רק בהתנגדות להגדרות ולכינויים, אלא גם בזירת הגוף. לעתים עולות שאלות לגבי המראה החיצוני ה"נכון", איך לא להיראות זקנה, איך ראוי להיראות. דוגמה לכך הוא סיפורה של חווה, שבעבודתה הייתה מזכירה. חווה התקשתה להחליט אם הבגדים החדשים שרכשה לאחרונה הולמים את גילה ומעמדה כפורשת וכסבתא, או שמא הם צעירים מדי עבורה:

קניתי לי איזה חליפת ג'ינס עם תחרה ובמכנסיים היו חורים כאלה שראו את הרגליים מתחת והיו שם חרוזים. ואני חוזרת הביתה ואני אומרת לעצמי יה, איך אני אלך עם דבר כזה, אני כבר סבתא!... שאלתי את עצמי למי אני יכולה להראות, להתייעץ, ולא היה לי למי להראות ועם מי להתייעץ... אז צלצלתי לנכדה שלי ושאלתי אם אני יכולה לקחת אותה אלי כי אני צריכה להראות לה משהו. והיא באה ואני לבשתי את זה והיא אמרה לי: סבתא, את מגניבה.

חווה מתארת מצב שבו היא זקוקה לאישור מצד החברה לכך שאיננה נראית מוזר או מגוחך בבגדיה החדשים. היא חוששת שמא הופעתה בחליפה החושפת מעט את הרגליים לא עולה בקנה אחד עם מעמדה וגילה, אך היא אינה מתייעצת עם בנות גילה או חברותיה אלא מבקשת אישור מנכדתה בת ה-12. הנכדה משמשת עבורה מעין מורה נבוכים בעולם שבו הנורמות אינן ברורות. לחווה קשה לפענח את כללי ההתנהגות המקובלים; כאשר היא חשה חסרת אונים מכך שאיננה מסוגלת לזהות את הקודים המתאימים היא פונה לייעוץ, כדי שלא תיחשב חריגה. היא מודעת להיותה כבולה ברשת כפולה של גבולות, נורמות התנהגות וחוקים חברתיים המעצבים את זהותה ולכן תופסת את המצב כסתירה. היא צריכה לתמרן בין תכונות ודימויים המזוהים בעיניה עם הזקנה, ולכאורה הולמים את גילה, ובין רצונה האישי להמשיך להיראות צעירה אך לא משונה ומגוחכת; שכן על פי טוויג (2009, Twigg), זהות קשורה קשר הדוק לבגדים שהאדם לובש.

עבור רבים, הגיל והזקנה הם מקור לסתירות ולמתחים פנימיים. מצד אחד היחס לזקנה מאופיין בניסיונות טשטוש והכחשה, ומצד שני – בקבלה ובמודעות. מכאן שמקומם של הגיל והזקנה בזהות מחייב התייחסות מורכבת ורב-ממדית. דברי המרואיינים ממחישים את המשא ומתן שמנהלים הפורשים באשר לגילם ולזקנה על כל דימויה. קיומם של מפגשים בין-גיליים מאלצת את המבוגרים להתאים עצמם לשיח הצעיר, לדבר כמו הצעירים ולהידמות להם, אך בסופו של דבר הם מכירים בכך שהזקנה חזקה מהם ולמעשה כבר נמצאת כאן, קרובה מאוד. כדבריו של נחום: "יש תחנות בדרך שאתה יודע שאתה צריך לעבור. אתה מקבל את התלוש שלך ואתה פנסינור. פונים אליך כאל אורח ותיק".

הפרישה כישורת האחרונה של החיים: "זקן הוא מי שהולך למות"

הפרישה איננה זהה לזקנה והזקנה איננה מופיעה ברגע שבו אדם פורש משוק העבודה. ובכל זאת נטו מרואיינים רבים לחבר ביניהן ולהסמיכן זו לזו, כאילו קיימת זיקה בין הפרישה לזקנה וכאילו מדובר בתופעה אחת. ברגע שאדם מפסיק לעבוד הוא הופך לכאורה לחסר חשיבות, וכל שנותר לו הוא לצפות ליום מותו. כך למשל אומרת דפנה, מורה במקצועה:

מטבע הדברים הקשר הוא אחד לאחד. אתה פורש בדרך כלל כשאתה מגיע למה שאני קוראת לו "הישורת האחרונה של החיים". אה... מכאן ואילך או אתה לא הולך לעבוד, אתה מצפה בעצם למותך. ההרגשה היא שאחרי שאתה פורש אתה מגיע לישורת האחרונה של החיים, זאת ההגדרה שלי לעניין.

ראיית הפרישה כ"ישורת האחרונה של החיים" נובעת בחלקה מהתפיסה כי כאשר אדם מפסיק לעבוד הוא חדל להיות יצרני ובעל ערך ולמעשה הוא קרוב למותו. הפסקת העבודה מסמלת את הסוף ואת הזמן שעומד להסתיים. ראיית הזקנה מתוך ההקשר של תלות, חולי, העדר פרודוקטיביות וחוסר תועלת היא המביאה את דפנה לראות באדם הפורש את הזקן הממתין למותו. תפיסה זו מקשרת בין הפרישה ובין הזקנה ומסמיכה אותן זו לזו.

נושא המוות לא הוזכר בשאלות במהלך הראיונות, לא ישירות ולא בעקיפין. המרואיינים הם שחיברו בין הפרישה, הזקנה והמוות ותיארו אותם כאירועים המתרחשים בצמידות, כפי שעולה מדבריה של ציפי: "להזדקן זה אחד שהולך למות... אדם זקן, אני חושבת, זה אדם שכבר אין לו כל כך התעניינות או חדווה או שמחה. להזדקן זה כבר אחד שרוצה למות... שאין לו שבביל מה לחיות". מדבריה אפשר להבין מדוע עושים הפורשים כל שביכולתם כדי לא להזדהות עם הזקנה, להתרחק ממנה, לא להישיר אליה מבט ולהדוף אותה ככל האפשר. כפי שאמרה לי רחל, "הזקנה היא [כמו] נקניק סלמי, עוד פרוסה הלכה ועוד פרוסה הלכה...".

דיון: הפרישה כמכוננת זהות זקנתית היברידיית

הפרישה משוק העבודה אינה זהה בהכרח לזקנה על משמעויותיה השונות, אך למרות זאת הנרטיב העולה מתוך הראיונות ומן הממצאים משקף חוויה שונה, הקושרת בין זקנה ובין פרישה. הסיפור שמספרים הפורשים הוא סיפורם של אנשים שמרגישים כי מרגע שפרשו הם הופכים לאנשים זקנים בעל כורחם. באופן פרדוקסלי הפורשים מייצרים זיקה בין פרישה לזקנה אך בה בעת גם מגלים התנגדות עזה לקישור שהם עצמם יצרו. אמנם מקורה של זיקה זו הוא בחברה ובתרבות הקושרות בין פרישה לזקנה; אולם התרבות מעניקה לפרישה מגוון פרשנויות וקושרת אותה למגוון תחושות – לא רק תחושות בדידות, ריקנות וזקנה אלא גם תחושות חופש ושחרור. המרואיינים הם אלה שבתהליך משא ומתן בוחרים איזו פרשנות לאמץ מתוך מגוון פרשנויות, ובמקרה זה בחרו את זו המזהה את הפרישה עם זקנה. המחקר בחן את החוויה של אנשים שפרשו מעבודתם ואת הרגשתם ביחס לזקנה ולגיל, ואת הדרכים ליישוב אותה חוויה אמביוולנטית.

לזקנה ולזקנים צמודים דימויים שליליים, המנוגדים לדימוי הרווח של תקופת הנעורים כתקופה מלאה חן וקסם או לדימוי הקורן ועטור ההילה של הבגרות המוקדמת. בינות לדימויים הללו קשה להזדקן וקשה לאנשים להגדיר ולזהות עצמם כזקנים. התוצאה היא דחיית כל סממני הזקנה הניתנים להכחשה, הימנעות מהזהות עמה וחיפוש זהויות אלטרנטיביות. זהותו של הפורש, הזהות ה"לא-זקנתית", זהות "ללא גיל", מתעצבת אפוא במידה רבה על דרך השלילה. מאחר שחיויית הזקנה עמוסת סתירות וניגודים, הבניית הזהות שלו איננה מסתכמת רק ביצירת זהות חדשה אלא היא תהליך ארוך וממושך של משא ומתן מתמיד, שבו אדם בוחר את עצמו ביחס לאחרים הרצויים והלא רצויים לו ומתמודד עם רגשות מעורבים של דחייה וקבלה, רתיעה והשלמה כלפי שלל מרכיבי זהותו.

במטרה לכלול את הזהות הזקנתית והגילית בשיח הזהויות אשאל את מושג ההיברידיות,

שנדון עד כה בהקשרים אחרים ומזוהה עם התיאוריות הפוסט-קולוניאליות. מושג ההיברידיזציה מאפשר להתייחס למשמעות הזוהת באופן שאינו מהותני או בינארי (שנהב וחרב, 2004). הוא מתאר זהות רב-שכבתית שהיא תערובת או קולאז' של זהויות שאינן ניתנות להפרדה, גם אם לעתים הן מנוגדות זו לזו וסותרות זו את זו (באבא, 1994; Bhabha, 1994). העתקת מושג ההיברידיזציה מהשיח הפוסט-קולוניאלי אל שיח הזקנה מאפשרת לבחון הבניית זהות הקשורה לא רק לסוגיות של צבע, גזע או מעמד אלא גם לסוגיית הגיל, אגב התייחסות למערכת היחסים המורכבת בין עולם הצעירים לעולמם של הפנסיונרים והזקנים. זהות ההיברידיזציה של הפורש איננה עשויה מקשה אחת, אלא יש לה היבטים שונים והיא מורכבת מחלקי זהויות מן העבר ומן ההווה – זהות מקצועית, סבתאית, זקנתית או גמלאית. עם חלקי זהות אחדים הפורשים מזדהים ומאמצים אותם אל חיקם, ואילו חלקי זהות אחרים מרתיעים עד כדי רצון להדחיקם מן התודעה. כך למשל הם מרחיקים מעצמם כינויים מסוימים, כמו הכינוי "פנסיונר" או "זקנה", ומעדיפים כינויים אלטרנטיביים כמו "גמלאי" או "אזרחית ותיקה". אם כן, הבניית הזהות הזקנתית מעצבת את המציאות הרצויה – היציאה לפנסיה – וגם את הלא רצויה ואף המרתיעה: להיות פנסיונר.

היחס האמביוולנטי של הפורשים כלפי הקטגוריות והקבוצות החברתיות שהם משתייכים אליהן, מרצון או שלא מרצון, ויחסם הדו-ערכי כלפי הגיל והזקנה מכוננים זהות עמוסת סתירות, אשר מלבד מרכיבים רצויים היא כוללת גם (ובעיקר) מרכיבים מרתיעים. מרכיבים אלו נדחים ונדחקים לשולי התודעה. כמו העבד השחור של פאנון (2004), המנסה לחקות את האדון הלבן ולהידמות לו, כך גם הפנסיונרים והזקנים מתאמצים להידמות לצעירים ועושים כל שביכולתם כדי לא להתקשר עם קבוצות הפנסיונרים ולא להיות מזוהים עם זקנה וזקנים. באמצעות שלילת הזקנה וחיפוש אחר זהות חסרת גיל מבקש הפורש להידמות לצעיר העובד; אך בה בעת הוא שולל מעצמו את הזכות להיות הוא עצמו ולקבל את עצמו כפי שהוא. כמו הסובייקט ההיברידי של פאנון, שאינו לבן עדיין אך כבר אינו שחור לגמרי (שם), כך הופכת זהותו של הפורש לזהות היברידיזציה, שכן ברור שאינו צעיר עוד, אך הוא עדיין לא נחשב לזקן בעיני עצמו.

במקרה זה, קבוצת ה"אנחנו" דווקא היא קבוצת הלא-רצויים, ואילו ה"הם" אטרקטיביים הרבה יותר. בחוויית הפרישה שתיארו בפניי המרואיינים מתנהל אפוא שיח רב-ממדי – שיח בין הפורש ובין עצמו, בינו ובין חבריו בני גילו, בינו ובין הקהילה אליה הוא משתייך או מתנכר לה ומתנער ממנה. הפורש מארגן לעצמו את זהותו באמצעות קביעת הגבולות בין "אני", "אנחנו" ו"הם", מסמן לעצמו את הדמיון ואת השוני המפריד והמבדיל, את הרצוי לו ואת הבלתי רצוי לו.

השיח העולה מתוך הראיונות מאופיין ברפרטואר של נרטיבים המבטא את זהותו המתעצבת של הפורש ושל האדם המזדקן, הנמצא בתווך שבין הכחשה ובין קבלה. מכאן נובעת זהותו מרובת הפנים. מציאות זו, המאפשרת החזקת זהויות אחדות שאינן תואמות בהכרח את הגיל הכרונוולוגי, מאפשרת לאותם פורשים ופורשות להיות לכאורה חסרי גיל ולהחזיק בזהות לא-זקנתית. כך עשויה להיווצר לעתים סתירה פנימית כאשר אדם יכול לתפוס עצמו כלא-זקן וכזקן בעת ובעונה אחת, באופן זמני או קבוע. כך הופכת הזהות הגילית ליחסית, סובייקטיבית, דינמית ומשתנה מעת לעת.

הודות לטשטוש גבולות הזהות הגילית ולחופש לבחור סגנון חיים, אנשים מבוגרים יכולים כיום לעצב לעצמם זהות חסרת גיל (א-גילית) שאיננה צמודה לקריטריונים המסדיים. כך נוצרים דמיון וקרבה בין צעירים למבוגרים (Biggs, 1997). כתוצאה מכך, אנשים נעשים פחות ופחות מתאימים לסיווג על פי הקריטריונים הגיליים הנורמטיביים שאפיינו עד כה את תקופת הפרישה והזקנה

(שם; Laws, 1995; Phillipson & Biggs, 1998). עם זאת, ברצוני לסייג ולומר כי לתחושת החופש-לכאורה לבחור את הזהות הרצויה ולעצבה יש גם היבטים שליליים, כמו חוסר יציבות והעדר ביטחון אישי. מה גם שחירות זו תלויה כמובן במצבה הכלכלי של אוכלוסיית הפורשים והזקנים בישראל. זאת ועוד, מגוון אפשרויות הבחירה ותמהיל הזהויות השונות המרכיבות את זהותו של הזקן עשויים להתפרש בטעות כחגיגת זהויות, שבה הפרט בוחר לעצמו את מרכיבי הזהות הרצויים לו ודוחה את האחרים. אולם מתוך הראיונות עולה תמונה ורודה פחות, המשקפת מציאות חיים מורכבת הרבה יותר, רב-ממדית ולעתים עצובה. קרנבל הזהויות, המעניק אפשרויות בחירה מגוונות של זהות, אינו מקהה את אותן תחושות קשות של בדידות, פחד, עצב או חוסר ביטחון שחשים פורשים רבים בנוגע לרבדים שונים בחייהם.

יתר על כן, דווקא המאמצים הרבים להידמות לצעירים באמצעות אימוץ זהות לא-זקנתית, והשלילה האקטיבית כל כך של כל הנוגע לזקנה ולמוות לצד הימנעות מהעיסוק בנושאים הללו, מעידים עד כמה מקומה של הזקנה מרכזי בזהותם. למרות ניסיונות ההדחקה, נראה כי הזקנה מתקיימת במלוא עוצמתה וכאבה בתודעתם והיא חלק מאותו משא ומתן של הבניית הזהות המתרחש בתקופת חיים זו. הזקנה המרתיעה והדחוייה אמנם איננה רצויה, אך היא קיימת דווקא אצל מי שמנסים בכל כוחם להתעלם ממנה.

בהשאלה מתוך ספרו של דויד גרוסמן "נוכחים נפקדים", הזהות הזקנתית היא למעשה זהות "נוכחת נפקדת". גרוסמן השתמש במושג הזה לתיאור ערביי ישראל שהוכרזו נפקדים, רכושם הופקע והם הפכו בעל כורחם ל"ישנם" אך "אינם". כך גם הזקנה: היא קיימת בתודעתם של הפורשים, אך בה בעת נפקדת ונעלמת בשל ניסיונות ההכחשה. נוכחותה וקיומה של הזקנה מתחדדים בהעדר עבודה. הניסיון להתרחק מחברתם של זקנים והעדפת צעירים על פניהם, הרצון להתלבש כצעירים, לעטות את מסכת הצעירים ולמרוח קרמים וצבעים שיסתירו את סממני הזקנה רק ממחישים את מרכזיותה וקיומה. יש בכך משום חיזוק לדבריו של חזן (2010) באשר לזקנה ולנשאה הזקנים, שהופכים לבלתי נראים משום שגם החברה מדחיקה אותם מתודעתה, אך דווקא ההכחשה מבליטה עוד יותר את נראותה ואת נוכחותה.

נפקדותה-לכאורה של הזקנה מן הזהות מתאפשרת בחלקה משום שלא רק הפורש עצמו אינו רוצה לראותה אלא גם החברה מעדיפה להתעלם ולהתנער מנשאה, מעדיפה שתהיה בלתי נראית במרחב בציבורי. כך הופכים הזקנים להיות מעין "אוכלוסייה שקופה" שאיש אינו רוצה להביט בה, לראות אותה ולהבחין בה. החברה, המיוצגת על ידי אלו הפעילים בשוק העבודה, מתנכרת לזקנים ובוחרת להתעלם ממצוקותיהם, מקבעת אותם בשולי החברה והופכת אותם לשקופים רק בשל גילם המבוגר ובשל הימצאותם מחוץ לשוק העבודה והיותם בלתי יצרניים וחסרי תועלת לחברה. אך היא נוכחת בתודעתם של כל אחד ואחת מאותם פורשים ופורשות.

במחקר הנוכחי ביקשתי לבחון את האופן שבו אנשים שפרשו משוק העבודה מתדיינים עם הזהות הזקנתית. שאילת מושג ההיברידיות מתוך עולם תוכן שונה והבאתו אל תוך עולם הפרישה והזקנה מעלות תרומה מושגית לשיח על הפרישה ובכך תורמות להבנת מורכבותה של הזהות רבת הפנים, המתגבשת ומתקיימת במערך כוח מבני ותרבותי שקריטריון הגיל הוא רובד מרבדיו. כשם שזהויות הן תלויות הקשר של צבע, גזע, מעמד ומגדר, כך גם הגיל מכונן יחסי כוחות בין עולם הפורשים לעולם העובדים.

מחקר זה איננו מחקר אורך והוא לא התמקד בחוויית אירוע הפרישה כשלעצמה, אלא בחן את האופן שבו פורשים מתדיינים עם זהות וזקנה בהעדר עבודה. בעתיד יש מקום למחקרים נוספים

שיתמקדו בזהותן של קבוצות שוליים ויחשפו את השיח המתגבש בקרב אוכלוסיות הנמצאות על הגבול שבין לבין, כדוגמת הפורשים הנמצאים על הגבול שבין הזקן התלתי והחלש ובין העובד הצעיר והזקן; אני מקווה שכך תגבר המודעות לאוכלוסיות שקופות ומוחלשות כאוכלוסיית הפורשים והזקנים. מגבלה נוספת בחיבור הנוכחי היא העדר התייחסות לשיח הנשי, שנעדר עד כה מרוב מחקרי הפרישה והזקנה. מחקרים עתידיים יוכלו להעמיק ולהעשיר את הידע בנושא ואת הבנתנו באשר למהות חוויית הפרישה הנשית ולאופן התמודדותן של נשים עם הזהות הזקנתית.

מקורות

- באבא, ה"ק (1994). שאלת האחר: הבדל, אפליה ושיח פוסט קולוניאלי. תיאוריה וביקורת, 5, 157-144.
- בודנר, א' (2011). מקורות הגילנות בקרב זקנים וצעירים. גרונטולוגיה, לח(2-3), 19-40.
- בן ישראל, ר' (2000). צדק חברתי בעידן בטר עבודה: צדק חלוקתי בחלוקת העבודה במאה העשרים ואחת. בתוך מ' מאוטנר (עורך), צדק חלוקתי בישראל (עמ' 309-339). תל אביב: רמות.
- בק, א' (2002). עולם חדש יפה: מודל של חברה אזרחית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בריק, י' (2002). פוליטיקה וזיקנה. בתוך י' בריק (עורך), הפוליטיקה של הזיקנה (עמ' 15-29). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גמליאל, ט' (1999). הלוכי זירה לעימות בין קבלת הזיקנה להכחשתה. גרונטולוגיה, כו(3-4), 107-89.
- (2005). סוף הסיפור: משמעות, זהות, זיקנה. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- דורון, א' (2011). גילנות ואנטי גילנות בפסיקה בית המשפט העליון. המשפט, יד, 65-126.
- חזן, ח' (2002). הזדקנות בכפר גלובלי. בתוך י' בריק (עורך), הפוליטיקה של הזיקנה (עמ' 30-50). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- (2003). אנתרופולוגיה של הזיקנה. בתוך א' רוזין (עורך), הזדקנות וזיקנה בישראל (עמ' 575-614). ירושלים: אשל.
- (2006). גיל. בתוך נ' ברקוביץ וא' רם (עורכים), אי שוויון (עמ' 82-89). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- (2010). "אנתרופולוג על המאדים": הזמנה למבוי הסתום של חקר הזיקנה. גרונטולוגיה, לז(1), 23-35.
- חזן, ח' וגמליאל, ט' (2003). סטיגמה כמוניטין: על זהות עצמית במוסדות לזקנים. גרונטולוגיה, ל(3), 31-45.
- נמרוד, ג' (2003). מיפוי וסקירה של המחקרים בתחום הפנאי לאחר הפרישה. גרונטולוגיה, ל(1-2), 29-46.
- סדן, א' (2002). העצמה, זיקנה ואנשים זקנים. בתוך י' בריק (עורך), הפוליטיקה של הזיקנה (עמ' 51-76). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ספקטור-מרזל, ג' (2006). הזיקנה הישראלית: שלושה מקורות משמעות. גרונטולוגיה, לג(2), 11-34.
- פאנון, פ' (2004). עור שחור, מסכות לבנות. תל אביב: ספריית מעריב.
- קוליק, ל' (2000). זוגיות בתהליך הפרישה לגמלאות - גברים מול נשים. חברה ורוחה, כא(4),

.487–467

שטראסר, י' (2003). כאשר העבודה אוזלת לחברת העבודה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
 שנהב, י' (2001). זהות בחברה פוסט לאומית. תיאוריה וביקורת, 19, 5–16.
 שנהב, י' וחבר, ח' (2004). מגמות במחקר הפוסטקולוניאלי. בתוך י' שנהב (עורך), קולוניאליזם
 והמצב הפוסטקולוניאלי (עמ' 189–200). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים
 והקיבוץ המאוחד.

- Barak, B. (2009). Age identity: A cross-cultural global approach. *International Journal of Behavioral Development*, 33(1), 2—11.
- Barnhart, M. & Penaloza, L. (2013). Who are you calling old? Negotiating old age identity in the elderly consumption ensemble. *Journal of Consumer Research*, 39, 1133—1153.
- Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. London: Routledge.
- Biggs, S. (1997). Choosing not to be old? Masks, bodies and identity management in later life. *Ageing and Society*, 17, 553—570.
- Bowling, A., See-Tai, S., Ebrahim, S., Gabriel, Z., & Solanski, P. (2005). Attributes of age-identity. *Ageing and Society*, 25, 479—500.
- Butler, R. (1969). Age-ism: Another form of bigotry. *The Gerontologist*, 9, 243—246.
- Day, R. & Hitchings, R. (2011). Only old ladies would do that: Age stigma and older people's strategies for dealing with winter cold. *Health & Place*, 17, 885—894.
- Ekerdt, D. J. (1986). The busy ethic: Moral continuity between work and retirement. *The Gerontologist*, 26(3), 239—244.
- Engel, G.W. & Harpaz, I. (1990). How working is defined: National contexts and organizational role influences. *Journal of Organizational Behavior*, 11, 253—266.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self identity*. Oxford: Polity Press.
- Gini, A. (1998). Work, identity and self: How we are formed by the work we do. *Journal of Business Ethics*, 17(7), 707—714.
- Hall, S. (1996). Introduction: Who needs identity? In S. Hall & P. Du Gay (Eds.), *Questions of cultural identity* (pp.1—17). London: Sage.
- Hazan, H. (1994). *Old age: Constructions and deconstructions*. Cambridge: University Press.
- Inglehart, R. & Abramson, P.R (1999). Measuring post-materialism. *American Political Science Review*, 39(3), 655—677.
- Kaufman, G. & Elder, G. H. (2002). Revisiting age identity. *Journal of Aging Studies*, 16, 169—176.
- (2003). Grandparenting and age identity. *Journal of Aging Studies*, 17, 269—282.
- Kaufman, S. R. (1986). *The ageless self: Sources of meaning in late life*. Madison,

- Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Kroger, J. (2002). Identity processes and contents through the years of late adulthood. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 2(1), 81—99.
- Laclau, E. (1995). Universalism, particularism and the question of identity. In J. Rajchman (Ed.), *The identity in question* (pp. 83—90). New York: Routledge.
- Lamont, M. & Molnar, V. (2002). The study of boundaries in the social sciences. *Annual Reviews of Sociology*, 28, 167—195.
- Laws, G. (1995). Understanding ageism: Lessons from feminism and postmodernism. *The Gerontologist*, 35(1), 112—118.
- Logan, J. R., Ward, R., & Spitze, G. (1992). As old as you feel: Age identity in middle and later life. *Social Forces*, 71(2), 451—467.
- Lomranz, J. (1998). An image of aging and the concept of integration: Coping and mental health implications. In J. Lomranz (Ed.), *Handbook of Aging and mental health* (pp. 217—254). New York: Plenum.
- Lundgren, A. S. (2010). In the good old days: Insidious nostalgia and the constitution of old age identity. *Journal of Aging Studies*, 24, 248—256.
- Maykut, P. & Morehouse, R. (1994). *Beginning qualitative research: A Philosophic and practical guide*. London: The Falmer Press.
- Mccann, R. M., Kellermann, K., Giles, H., Gallois, C., & Viladot, A. M. (2004). Cultural and gender influences on age identification. *Communication Studies*, 55(1), 88—105.
- Nikander, P. (2009). Doing change and continuity: Age identity and the micro-macro divide. *Aging and Society*, 29, 863—881.
- Oberg, P. & Tornstam, L. (2001). Youthfulness and fitness: Identity ideals for all ages? *Journal of Aging and Identity*, 6(1), 15—29.
- Offe, C. & Heinze, R. G. (1992). *Beyond employment*. Cambridge: Polity Press.
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Newbury Park, CA: Sage.
- Phillipson, C. & Biggs, S. (1998). Modernity and identity: Themes and perspectives in the study of older adults. *Journal of Aging and Identity*, 3(1), 11—23.
- Rajchman, J. (1995). Introduction: The question of identity. In J. Rajchman (Ed.), *The identity in question* (pp. 7—13). New York: Routledge.
- Rozario, P. A. & Derienzis, D. (2009). So forget how old I am. *Sociology of Health & Illness*, 31(4), 540—553.
- Sargent, L. D., Lee, M. D., Martin, B., & Zikic, J. (2012). Reinventing retirement: New pathways, new arrangements, new meanings. *Human Relations*, 66(1), 3—21.
- Savishinsky, J. S. (2000). *Breaking the watch: The meaning of retirement in America*. Ithaca: Cornell university press.

- Schafer, M. H. & Shippee, T. P. (2009). Age identity gender and perceptions of decline: Does feeling older lead to pessimistic dispositions about cognitive ageing? *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 65B(1), 91—96.
- Settersten, R. A. & Hagestad, G. O. (1996). What's the latest? Cultural age deadlines for family transition. *The Gerontologist*, 36(2), 178—188.
- Tajfal, H. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Twigg, J. (2009). Clothing, identity and the embodiment of age. In J. Powell & T. Gilbert (Eds.), *Aging identity: A Dialogue with postmodernism* (pp. 93—104). New York: Nova Science Publishers.
- Weiss, D. & Lang, F. R. (2009). Thinking about my generation: Adaptive effects of a dual age identity in later adulthood. *Psychology and Aging*, 24(3), 729—734.
- (2012). The two faces of age identity. *GeroPsych: The Journal of Gerontopsychology and Geriatric Psychiatry*, 25(1), 5—14.
- Westerhof, G. J. & Barrett, A. E. (2005). Age identity and subjective well being: A Comparison of the United States and Germany. *Journal of Gerontology*, 60B(3), 129—136.
- Whitbourne, S. K. (1986). *The me I know: A Study of Adult Identity*. New York: Springer.
- Whitbourne, S. K., Sneed, J. R., & Skultety, K. M. (2002). Identity processes in adulthood: Theoretical and methodological challenges. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 2(1), 29—45.
- Wilson, G. (2009). “Not old” and “old”: Postmodern identities in a new lifestage. In J. Powell & T. Gilbert (Eds.), *Aging identity: A dialogue with postmodernism* (pp. 69—79), New York: Nova Science Publishers.